

Lysings härad och dess socknar

Av Thorsten Andersson

Från och med 1969 utgör nästan hela det gamla Lysings härad i Östergötland en enda kommun, kallad Ödeshög efter den största samhällsbildningen inom häradet. Det första steget i denna riktning togs vid kommunreformen 1952, då det bildades två storkommuner, Ödeshög, som omfattade de gamla socknarna Stora Åby och Ödeshög, och Alvastra, som omfattade de i en krans norr och öster om Åby—Ödeshög liggande socknarna Västra Tollstad, Heda, Svanshals, Rök och Trehörna, en storkommun som namngetts efter det bekanta forna klostret vid Ombergs fot i Tollstad. Den gamla Lysingssocknen Kumla förenades vid samma tillfälle med socknarna Appuna, Hogstad, Hov, Rinna och Väderstad i Göstrings härad till storkommunen Folkunga. Kumla har alltså skilts ut från den gamla häradsgemenskapen, men i stort kommer det gamla Lysings härad att leva kvar som modern kommun. Den radikala omdaning anknuter därmed till en urgammal distriktsindelning.

De moderna kommunförändringarna saknar inte helt sina motstycken i äldre tid. Sammanslagning liksom också nybildning av socknar har förekommit tidigare. Inte heller häradet gör något statistiskt intryck; samlingsplatser för häradssällningen har växlat åtskilliga gånger under tidernas lopp. En översikt över dessa äldre förhållanden vill följande framställning ge.¹

Östergötland liksom övriga Götalandskap och Danmark har av gammalt varit indelat i härad. Det är en distriktsindelning, som går tillbaka till förhistorisk tid, hur långt vet vi inte. Häradet, sådant vi känner det från medeltiden, fungerade och har ju fram till vår tid fungerat som distrikt för rättsskipningen. På häradstinget avkunnades dom av häradshövdingen och de tolv i häradet hemmahörande nämndemännen. Där utfärdades också lagfart, fasta som det då kallades, på jord inom häradet, som köpts eller förvärvats på annat sätt. Särskilt de medeltida fastebreven ger talrika vittnesbörd om verksamheten på tinget. Häradet hade vidare att svara för flera andra uppgifter, t.ex. att sörja för allmänna vägar och broar och de gemensamma allmänningarna. "Härsmarka", dvs. Häradsmarken, är fortfarande välkänt för alla Lysingsbor som namnet på häradets stora allmänning på Håaveden.

Efter det kristna missionsarbetet växte kyrkorna upp alltifrån 1000-talet, först träkyrkor och sedan stenkyrkor. Kyrkobyggandet och sockenbildningen i Östergötland anses i huvudsak höra till 1100-talet och 1200-

talets början.² Det har spekulerats mycket om huruvida kyrksocknarna går tillbaka på någon äldre, förkristen indelning. Härom vet man dock ännu föga med bestämdhet. Vad vi här har att hålla oss till är de från medeltiden kända kyrksocknarna.

Lysings härad hade under medeltiden i stort sett samma utsträckning som i vår tid. Härtill kom en del av den gamla Harstads socken, som var delad på Göstrings och Lysings härad. Harstad uppgick 1892 i Väderstads socken och hänfördes därefter i sin helhet liksom Väderstad till Göstrings härad.

Var Lysings häradssällning äldst samlats till ting, vet vi inte med säkerhet. Genom medeltida brev känner vi till, att det hölls häradsting i Hästholmen i Västra Tollstads socken från 1383 till 1402 och på en plats som kallas Haraker från 1410 till 1453. Vid ett enstaka tillfälle, 1474, hölls ting i Vallby i Svanshals socken. Under nyare tiden kan vi från 1600-talets början följa tinget år från år genom de gamla domböckerna, som förvaras i Vadstena landsarkiv. Enligt dessa hölls ting i Heda 1606—83. Redan under 1500-talet var Heda tingsplats, känt som sådan från 1543 och 1586. Från Heda flyttades tinget till Åby i Stora Åby socken, där det tingades 1684—1727. Detta år flyttades häradstinget slutligen till Ödeshög. Som plats för tinget i Åby anges vanligen endast Åby, ibland Åby by och Åby Gästgivaregård. En gång sägs tinget ha hållits i Åby tingsstuga.³ Enligt en lantmäteriakt från 1700⁴ var tingsstugan belägen i Åby by väster om Åbyån, på det ställe där vägen från Heda ansluter till stora landsvägen,⁵ alltså intill gränsen till Ödeshögs socken. För Ödeshög anges i de äldre beläggen omväxlande Ödeshög, Ödeshögs by och Ödeshögs Gästgivaregård. Så småningom uppfördes tingshuset mitt emot kyrkan. Under 1900-talet har det sedan skett radikala förändringar. Lysings och Göstrings härad förenades 1919 till ett tingslag med tingsplats i Mjölby. År 1924 tillkom Vifolka härad, och det så uppkomna tingslaget fick namnet Mjölby domsaga efter den gemensamma tingsplatsen. Från 1939 är namnet Folkungabygdens domsaga.⁶

Av de från medeltiden kända tingsplatserna är Haraker alltså okänt till sitt läge. Det är inte ens alldeles säkert, att Haraker, som skulle heta Haraker(n) om namnet hade levat kvar till vår tid, har legat i Lysings härad. Detta var nämligen under medeltiden och början av nyare tiden förenat med Dals härad, och det finns en liten möjlighet, att Haraker legat i detta härad. Eftersom de andra gemensamma tingsplatserna, Hästholmen, Vallby och Heda, var belägna i Lysings härad, har emellertid sannolikt även Haraker legat där.

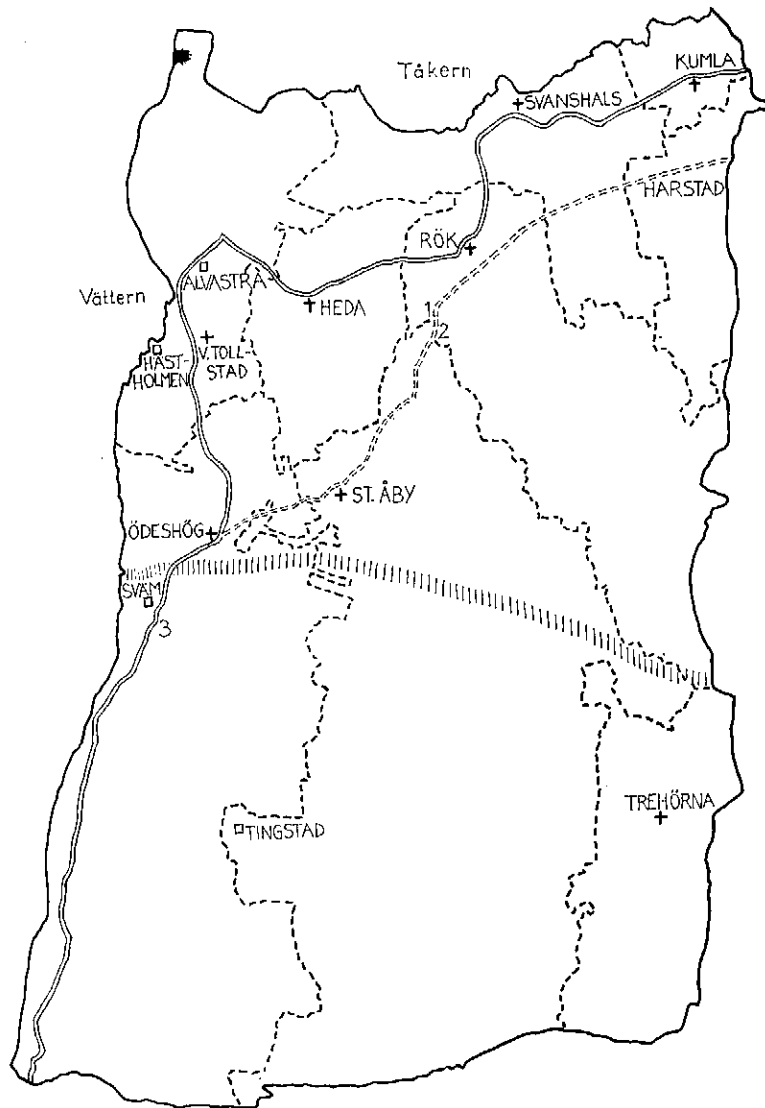
Det är inte säkert, att någon av de från medeltida brev kända tingsplatserna är den äldsta för häradet. Det är inte ovanligt, att ännu äldre sådana kan påvisas med hjälp av ortnamnen. För Lysings härad del är det därvid två namn som intresserar.

På Håaveden i St. Åby socken, vid gränsen till Ödeshögs socken, ligger gårdarna *Tingstad*. Namnet, som är känt från medeltiden (j thingstathum 1397), betyder 'tingstad, tingsplats'. Tingstad ligger emellertid långt

Lysings härad och dess socknar

I väster begränsas Lysings härad i sin helhet av Vättern och i norr stöter det intill Tåkern; i övrigt har häradet genomgående landgräns. Häradet med dess och socknarnas gränser återges enligt ekonomiska kartan 1881; delar av en socken, som ligger inom en annan socken, s.k. enklaver, beaktas dock inte.

På kartan upptas förutom socknarna med deras kyrkor övriga platser av intresse, som nämns i uppsatsen. Nr 1 betecknar Tingsmaden, nr 2 Galgabacken och nr 3 avrättningsplatsen vid Kolabacken. Den skuggade linjen markerar schematiskt den ungefärliga nordgränsen för det från 1500-talet kända förvaltningsdistriktet Svämbovade, som omfattade häradområdet söder därom och som säkerligen utgör en fortsättning av den medeltida Sväms socken. Två vägar markeras på kartan. Den älsta är en del av den gamla väst—östliga huvudvägen genom Östergötland, som sträckte sig över Hälaveden utefter Vättern upp till Sväm och vidare över slätten via Ödeshög—Alvastra—Heda—Rök—Svanshals—Kumla. Vägen över skogen, Västra Hälavägen, finns fortfarande kvar; på ett par sträckor i norr är den nuvarande vägen mellan Ödeshög och Gränna en direkt fortsättning av den gamla vägen, men i södra delen av häradet löper denna något högre upp på Hälaveden. Den gamla vägens sträckning norrut från Ödeshög och vidare till Kumla är känd endast i huvuddrag. På kartan härintill är vägen i stort dragen efter dess sträckning på ekonomiska kartan 1881; endast på två ställen (sträckan Rök — Svanshals och ett parti vid Alvastra) är den modifierad i enlighet med gjorda specialundersökningar (se B. Cnattingius i Rig 12, 1929, s. 135, 138 ff., dens. i Fornvännen 25, 1930, s. 116 ff., O. Frödin i Fornvännen 13, 1918, s. 171 ff., 190 f., dens. i Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening 1918 s. 88 f., 106). Vägen från Ödeshög över Stora Åby och Häjla backe (öster om Röks kyrka), som här är dragen efter den nämnda ekonomiska kartan, är av betydligt yngre datum men hade i början av 1700-talet utvecklats till huvudväg (B. Cnattingius anf. arb. 1929 s. 139, anf. arb. 1930 s. 119).



från allfarvägarna och i en skogsbygd, där bebyggelsen först relativt sent, under medeltiden, fått någon större omfattning. Det är uteslutet, att Tingstad är den gamla tingsplatsen för Lysings härad. Av läget att döma bör det ha tjänat som samlingsplats för en mindre gemenskap, kanske för en av de fjärdingar, som Lysing liksom andra härad bör ha varit uppdelat i men som vi inte har någon säker kännedom om.

Vid gränsen mellan Stora Åby och Röks socknar ligger *Tingsmaden*, en utjord, som numera i kameralt avseende räknas till Frösäng i Stora Åby men som tidigare hänförts till Millingstorp i Rök.⁷ Namnet är känt redan från 1682; i en födelse- och doplängd från det året omtalas "Tingzma på Mellingstorpä ägor". Tingsmaden ligger endast en dryg kilometer från den gamla huvudvägen genom Lysings härad, som sträckte sig från Svanshals över Rök och Heda med dess från nyare tiden betygade tingsplats,

vidare till Alvastra och därifrån söderut genom häradet; invid denna huvudväg låg också den medeltida tingsplatsen Hästholmen (se den här publicerade kartan). Yngre är däremot vägen från Häjla backe öster om Röks kyrka förbi Tingsmaden och över Stora Åby till Ödeshög (se bildtext till kartan härövan). Det är vad läget beträffar mycket möjligt, att Tingsmaden är en gammal tingsplats för Lysings härad. Det är nu högst intressant, att just på utjorden Tingsmaden har funnits ett torp *Lysingslyckan*, känt genom enskifteshandlingar för Millingstorp 1822—23. Av språkliga skäl kan vi räkna med att *Lysings härad* ursprungligen har fått sitt namn efter en tingsplats, på samma sätt som *Bobergs härad* har namn av tingsplatsen Bobergs by i Fornåsa och *Gullbergs härad* namn av tingsplatsen vid Gullbergshögen i Vreta kloster. När vi nu finner ett *Lysing*-namn på en plats, som kan tänkas ha varit en gammal tingsplats för Lysings härad, är det mycket tilltalande att däri se ett direkt samband, att betrakta *Tingsmaden* med *Lysingslyckan* som den tingsplats, som gett häradet dess namn. Alldeles säker är emellertid inte denna sammanställning. I *Lysingslyckan* har, såsom vi kan se av husförhörslängder, bott en ryttare Jonas Lysing, och torpet kan ha fått namn efter honom. Det skulle i så fall vara en ren tillfällighet, att vi finner *Lysingslyckan* på denna plats. Kanske är det så, men sammanträffandet är så påfallande, att jag nog hellre i första hand vill räkna med ett direkt samband, nämligen att *Lysingslyckan* är ett minne av häradets gamla tingsplats. Efter torpnamnet *Lysingslyckan* kan torparen mycket lätt ha fått sitt tillnamn *Lysing*, vartill det finns paralleller. Någon absolut säkerhet kan vi emellertid inte nå i denna fråga.⁸

Till tinget hörde en plats för exekutionen av kroppsstraffen. Några särskilda avrättningsplatser, galgbackar är inte kända från medeltidens Lysing. Sannolikt har därtill tjänat någon lämplig plats i omedelbar anslutning till tinget. Så har varit fallet ännu långt in på nyare tiden. I Heda, där ting hölls 1543—1683, har funnits en avrättningsplats. På den äldsta lantmäterikartan över Heda prästgård från 1639—41⁹ markeras på en äng på den s.k. Häradsvallen "Heeda taall. eller Rätteplatsen", där tallens funktion ytterligare markeras med bilden av en hängd och en stege upp mot stammen. Ängen kallas ännu på kartan från storskiftet i Jussberg och Heda 1803—06¹⁰ för *Ek- eller Galgängen*.

I fortsättningen har emellertid avrättningsplatserna inte varit knutna direkt till tingsplatserna. Som galgbacke för tingen i Åby och Ödeshög fungerade en plats i Sväm i Ödeshögs socken, belägen invid landsvägen mellan Ödeshög och Gränna, den urgamla vägen över Håalveden.¹¹ Denna avrättningsplats är tidigast känd genom en karta över Sväms by från 1726.¹² Den benämns där *Kählaberget* och är belägen invid *Kohlaledet* (kartans legend under litt. AC och T). På en karta över landsvägarna i Lysings härad 1782¹³ kallas den *Kolebacken*. Den senaste lantmäterihandling, där avrättningsplatsen nämns, är den från storskiftet i Sväm 1783—1785¹⁴. I sin beskrivning Östergötlands Minnesmärken nämner C. F. Nordenskjöld¹⁵ 1881, att man ännu mindes den sista avrättningen där, drygt 100 år tidigare. Nordenskjöld syftar uppenbarligen på epilogen till ett uppmärksammat barnmord i slutet på 1700-talet. En ogift kvinna

från Heda, som dödat sitt nyfödda barn, halshöggs och brändes på bål "wid Kohlaledet" år 1774.¹⁶ Ännu finns det minnesgoda Svämbor, som känner till avrättningsplatsen vid Kolahagen, som betesmarken nu kallas. Trädgårdsmästare Gustav Blad i Sväm har berättat, att han som barn hört talas om den. Kolabackens läge är typiskt för en avrättningsplats. Sådana brukade läggas invid landsvägarna, där galgbacken var väl synlig för de vägfarande och de straffade kunde tjäna till varnagel.

Från Sväm flyttades häradets exekutionsplats till en plats vid landsvägen mellan Stora Åby och Rök, vid gränsen mellan de båda socknarna och strax intill den ovan omtalade Tingsmaden. *Galgbacken* är fortfarande känd i bygden. Den ligger på den tidigare för flera gårdar i Stora Åby och Röks socknar samfälliga betesmarken Lövmarken, nu på Millingstorpens mark i Röks socken vid en äldre sträckning av landsvägen invid avtagsvägen till Ödemark.¹⁷ Vid storskifte av Lövmarken 1807¹⁸ är platsen med *Galgbacken* föremål för mycken diskussion. Det beslutas, att detta område, där "nyligen" en brottsling avrättats (beskr. s. 12), skall tilldelas en av intressenterna "med det oryggeliga vilkoret att marken vid sådana förefallande obehageliga tillfällen, den behöfver nyttjas, såsom afrättats plats, dertill skall eller får begagnas" (s. 15). Att *Galgbacken* tjänat som avrättningsplats under 1800-talet, minns man fortfarande i bygden. Av en egendomlig tillfällighet har Tingsmaden, som kanske är Lysings härads äldsta tingsplats, och häradets sista avrättningsplats kommit att ligga i varandras omedelbara närhet. Något samband dem emellan kan av kronologiska skäl inte ha funnits.

*

För att få en överblick över socknarna i Lysings härad kan det vara lämpligt att utgå från den ekonomiska kartan över häradet från 1881, som ligger till grund för den här publicerade kartan. Enligt denna ekonomiska karta omfattar Lysings härad socknarna Västra Tollstad, Heda, Rök, Svanshals och Kumla i norr samt Ödeshög, Stora Åby och Trehörna i söder och desutom en liten del av den gamla Harstads socken. Såvitt vi kan se av medeltida brev, där hyar och gårdar i dessa socknar nämns, stämmer de medeltida sockengränserna i huvudsak överens med de moderna! Efter den gamla ekonomiska kartans tillkomst har en mindre reduktion skett. Harstadsdelen överfördes som redan nämnts 1892 till Göstrings härad.

Alla socknarna i Lysings härad utom Trehörna är gamla medeltida socknar. Trehörna socken bildades först vid 1600-talets mitt, genom utbrytning huvudsakligen ur Stora Åby socken men också delvis ur Linderås och Säby socknar i Norra Vedbo härad i Småland. De ur Linderås och Säby utbrutna delarna räknades till Jönköpings län fram till 1895. Från och med detta är räknas hela Trehörna socken till Lysings härad och Östergötlands län.

Vid sidan av de nu existerande socknarna fanns under medeltiden ytterligare två sådana i Lysings härad, nämligen Hästholmen och Sväm.

I ett testamente 1327¹⁹ testamentarar Johan Erlandsson i Hästholmen

till Alvastra kloster sin gård i Hästholmen, och vidare skänker han till "Ecclesie in Hestholm", dvs. till kyrkan i Hästholmen, viss altarutrustning. Kyrkan visar, att det har funnits en församling i Hästholmen. Det nämnda brevet är det enda vittnesbördet härom i de medeltida källorna. Hur länge Hästholmens socken har existerat, vet vi inte något närmare om. I början av 1500-talet finns den i varje fall inte kvar.²⁰ Den har försvunnit under medeltidens lopp, rimligtvis helt uppgått i Västra Tollstad. Hästholmen var av gammalt en viktig hamnplats vid Vättern. Under äldre medeltiden var det den förnämsta överfartsorten för trafik över sjön och ett betydande samhälle. Hästholmen höll på att bli köpstad men anses ha gått tillbaka genom Vadstenas uppsving från omkring 1400, som sammanhängande med klostrets snabbt växande anseende.

Om utbredningen av Hästholmens socken har vi inga vittnesbörd. Däremot vet vi av besked om den sedan länge försvunna kyrkans läge. I "rannsakingarna om antikviteter" från 1600-talet finns en rapport från kyrkoherden i Västra Tollstad, Hemmingus Erici, som omtalar, att vid Hästholmen "hafwer också warit ett . . . Capelle", varav vissa rester då ännu återstod.²¹ Såsom O. Frödin,²² Alvastras utgrävare, framhåller, är detta otvivelaktigt återstoden av Hästholmens gamla kyrka. Denna har säkerligen legat på Västergårdens mark nära Vättern, på en plats som enligt en bykarta från 1695 kallas *Kappels Tomten*.²³

Sväms socken är liksom Hästholmens känd genom endast ett medeltida brev. I ett testamente av den 27 december 1318²⁴ gör Lars Ulfsson och Ingrid Anundsdotter en donation till "Ecclesie . . . Sveem", Sväms kyrka, som de hyser särskild kärlek till. Från ungefär samma tid är Ödeshögs socken tidigast betygd. I det ovan omtalade testamentet från 1327, enligt vilket Hästholmens kyrka får motta en donation, ihågkoms bl.a. också prästen Jakob i Ödeshög. Ödeshögs socken är emellertid bevisligen åtskilligt äldre. Den älsta kända kyrkan i Ödeshög, varav endast tornet är bevarat såsom en del av den nuvarande kyrkan, dateras till 1100-talets slut.²⁵ Däremot vet vi inte, när Sväms kyrka byggdes och hur länge alltså Ödeshögs och Sväms socknar funnits vid varandras sida (om Sväms sockens ålder se vidare nedan). Sväms socken kom inte att existera länge. Den 1 maj 1346 testamenterar kung Magnus och drottning Blanka till det kloster, som de och deras arvingar skall bygga i Vadstena, bl.a. "swäm i øthishøgh sokn".²⁶ Någon gång mellan de båda angivna tidpunkterna har alltså Sväm förlorat sin rang och värdighet av socken och uppträder som by i Ödeshögs socken.

I motsats till förhållandena i Hästholmen vet vi ingenting om kyrkans läge i Sväm, men däremot kan vi få en ganska säker uppfattning om vad socknen har omfattat. Ännu i de äldsta räkenskaperna från Gustav Vasas tid kan vi spåra resterna av ett administrativt område i Lysings härad, som kallas *Svämbovade*. Tidigast är namnet känt från ett länregister från medeltidens slut.²⁷ I detta register uppförs under Hovs län i Östergötland Vifolka, Lysings, Göstrings och Dals härad samt slutligen, under rubriken "I förlæning", *Swæmbowade* (f. 89 r.).²⁸ Beträffande omfattningen av detta område ger länregistret ingen upplysning.

I en räkenskapsbok för Hovs län 1543²⁹ finns i en förteckning över hållandet av hästar en marginalanteckning till det avsnitt, som berör kronobönderna. Där heter det, att 32 kronobönder *vtij Suenbowada* inte brukat hålla häradshästar men att de skall göra det i fortsättningen.³⁰ I en något äldre räkenskapsbok, konungsfödringen för Hovs län 1539,³¹ upptas *Swenbowadh* med därtill hörande byer och gårdar. Det visar sig, att Svämbovade som ett förvaltningsdistrikt vid sidan av socknarna i Lysings härad omfattar större delen av Lysings härads skogsbygd på Hålaveden, i de nuvarande socknarna Ödeshög, Stora Åby och Trehörna. Gårdarna på slätten norr om Svämbovade fördelas på Ödeshög och Stora Åby. I Svämbovade är det endast Sväm och ett par gårdar till, som kan hänföras till slättbygden. Nordgränsen för Svämbovade kan klart konstateras endast längst i väster vid Vättern. Den går där norr om Sväms by; Orrnäs på andra sidan Svämån räknas till Ödeshög. Härifrån har gränsen sträckt sig österut genom Lysings härad. I Svämbovade uppräknas följande byar och gårdar, här uppdelade på nuvarande socknar men för övrigt i den ordningsföljd de har i räkenskapsboken: Ö d e s h ö g: Sväm, Erstorp, Mark, Stockseryd, Kråkeryd, Frebol, Ång, Maltmossen, Kushult, Rässholmen, Skrädeberg, Sunneryd, Stava, Holkaberg, Narbäck, Porsarp, Kopparp, Lilla Krokek, Stora Krokek, Börstabol, Bankaby, Sunneby, Skälaby, Gammalsby, Visjö, Sjögetorp, Hårstorp, Bulsbo, Åryd, Torp, Jusseryd, Klämmestorp, Munkeryd; S t o r a Å b y: Renemo, Bro, Sjögård, Bonderyd, Stenkilsby, Sonaby, Bökö, Jönsabola, Tyrsabola, Halvarby, Ruskelsby, Aleryd, Krisseby, Storerud, Kvarnryd, Lyckan, Uppsala, Prästtorp, Hagen, Boet, Ång, Ermundeby, Kälkebo, Bunkabola, Amundeby; T r e h ö r n a: Hult, Hägna, Trehörna, Slangeryd, Ekeberg.

En schematisk bild av Svämbovades omfattning visar kartan härovan; en mera detaljerad karta finns i min uppsats om den medeltida socknen Sväm (s. 157).

I namnet *Svämbovade* ingår ett gammalt fornsvenskt ord *vadhi* m., som betyder dels 'rågång', dels 'genom rågång avskilt område'. Namnet kan alltså återges med 'Svämbornas område'. Säkerligen har vi här att göra med en fortsättning av den gamla Sväms socken; socknen har upphört att existera redan under 1300-talets förra hälft, men sockenområdet har levat kvar som ett administrativt distrikt ända in i nyare tiden.

Jämför vi den rekonstruerade Sväms socken med de andra Lysingssocknarna, faller det i ögonen, att Sväm nästan helt varit en skogsbygdssocken, medan de andra socknarna antingen helt ligger på slätten eller åtminstone har sin huvudbygd där. På slätten har det funnits riklig förhistorisk bebyggelse. I skogsbygden kan sådan konstateras endast i mycket ringa omfattning. Bebyggelsen på Hålaveden är i huvudsak medeltida. Rimligtvis har Sväms socken inrättats i samband med den allt längre fortskridande uppodlingen i skogsbygden. Parallellt till sådana något senare tillkomna utkantsocknar saknas ingalunda. Från västra Östergötland kan nämnas Nykyrka (Västra Ny) i Aska härad mot Närkesgränsen och Nykil i södra delen av Valkebo härad, den senare socknen utbruten ur en äldre socken Kil, vars gamla huvudbygd som vette mot slätten i norr

kom att kallas Gammalkil.³² På liknande sätt har det långt senare visat sig lämpligt att inrätta en särskild skogsbygdssocken i Lysings härad, Trehörna.

Socknen Sväms livslängd kom att bli kort. Försvinnandet av Sväms socken liksom av Hästholmens socken sammanhänger med de genomgripande förändringar i sockenorganisationen, som skedde under medeltiden och som ledde till att en mängd kyrkor blev lagda som kapell till andra kyrkor eller i enstaka fall — såsom för de båda gamla Lysingssocknarnas del — blev helt nedlagda. De gamla kyrkorna låg helt enkelt för tätt, för att alla kyrkssocknarna skulle kunna upprätthållas som självständiga enheter.³³ Hästholmens kyrka låg endast bortåt 1 ½ kilometer från Västra Tollstads kyrka, och mycket längre har inte heller avståndet varit mellan Sväms och Ödeshögs kyrkor.

Socknarna i den landsända, där vi nu befinner oss, har i allmänhet sina namn efter socknens centrum, platsen för kyrkan. Normalt har den by, där kyrkan byggdes, gett namn åt socknen. Så är fallet med Svanshals, (Västra) Tollstad, (Stora) Äby och Ödeshög, likaså med de försvunna socknarna Hästholmen och Sväm. Annorlunda förhåller det sig emellertid med Heda, Kumla och Rök. Några byar med dessa namn finns inte. Sockennamnen *Heda* och *Rök* avviker också i sin äldsta form från de andra. De är försedda med ett tillagt *-kirkia* 'kyrka': *Hedheskirkia* och *Røskirkia* (< *Røks*-). Socknarna sägs alltså uttryckligen ha namn efter kyrkorna. Genom studium av gamla lantmäterihandlingar kan man konstatera, att Heda kyrka och prästgård har utbrutits ur Jussbergs by. Man kan också sluta sig till att Røks kyrka och prästgård har avsondrats från Häjla by. Kyrkorna ligger invid den gamla huvudvägen genom häradet, vilket förklarar deras utkantsläge inom Jussberg och Häjla. Kyrkan i Heda har benämnts efter sitt läge på "heden", ett område med morängrus och sand just vid kyrkan och prästgården och ett stycke väster därom. Folket i Heda samlades i "hedkyrkan", alldeles som t.ex. Ödeshögsborna sökte sig till kyrkan i Ödeshögs by. På så sätt kom *Hedheskirkia*, senare *Hede*, *Heda* att bli sockennamn. Røks socken, det gamla *Rø(k)skirkia* bör också ha fått namn av något utmärkande i terrängen vid kyrkan. Enligt en från flera håll framförd och sannolikt riktig mening har namnet getts efter den bekanta Rökstenen, som av gammalt torde ha stått vid platsen för kyrkan. *Rök* kan var samma ord som det gotländska *rauk*, och stenen påminner ju onekligen om de bekanta gotländska stenformationer som kallas raukar. Røks kyrka har då fått sitt namn av att den byggdes invid "rauken", och sedan har socknen övertagit kyrkans namn. I Kumla finns varken någon by eller ens prästgård med samma namn som socknen. Kyrkan ligger vid gränsen mellan Gärdslösa och Åsby byar. Namnet *Kumla* har från början endast betecknat själva platsen, där kyrkan byggdes. Där har förr funnits en mängd ätthögar med stenvårdar, som emellertid numera är försvunna. Det är otvivelaktigt dessa gravminnesmärken som namnet *Kumla* syftar på; ordet *kummel* är känt bl.a. just i den betydelsen. Ehuru sockennamnet *Kumla* enligt det kända medeltidsmaterialet inte varit försett med samma tillägg *-kirkia* som *Heda* och *Rök*, syftar det alltså liksom dessa på själva kyrkplatsen.

Namnen på socknarna i Lysings härad är alltså av två slag. Dels är det kyrkbyarnas namn som övertagits av socknen, dels är det något karaktéristiskt vid själva kyrkplatsen som gett upphov till sockennamnen. Gemensamt för dem alla är, att kyrkan som socknens medelpunkt har bestämt namngivningen.

Denna översikt över Lysings härad och dess socknar har visat en rad förändringar inom häradet och dess indelning under tidernas lopp men också en klar kontinuitet i stort. På sätt och vis fortsätts denna genom den senaste kommunsammanslagningen. Den nya kommunen Ödeshög, med de gamla socknarna bevarade som församlingar, motsvarar nästan helt den urgamla enheten Lysings härad.

¹ Den här presenterade framställningen utgör till största delen en sammanfattning av forskningsresultat, som förf. publicerat på annat håll: Svenska häradsnamn (1965; kap. Lysings härad, s. 277 ff.), uppsatserna Vad omfattade den medeltida socknen Sväm i Östergötland? (i Namn och bygd 46, 1958, s. 148 ff.), Det östgötiska sockennamnet Kumla (i Ortnamnssällskapets i Uppsala årskrift 1962 s. 15 ff.), Sockennamnen *Hedheskirkia* 'Heda' och *Røskirkia* 'Rök' (i Namn och bygd 51, 1963, s. 95 ff.), Tingstad på Hålaveden (i Ortnamnssällskapets i Uppsala årskrift 1967 s. 46 ff.), Gyllinge på Hålaveden (i Namn och bygd 56, 1968; ännu ej utk.). Hänvisningar till källor och litteratur, som framgår av dessa arbeten, upprepas inte annat än i undantagsfall i den här framlagda uppsatsen.

² Om dessa frågor se för Östergötlands del H. Schüek *Ecclesia Lincopensis* (1959) s. 43 ff., 159 ff., 196 ff. (särsk. s. 199, 205).

³ Urtima ting 1718 7/5 "uti Äby Tingstuga" (Vadstena landsarkiv Lysings häradsrätts dombok A I 19 s. 203).

⁴ Östergötlands läns lantmäterikontor (ÖLK) Stora Äby 2.

⁵ Se generalstabskartan blad 44, topografiska kartan blad 8E SO.

⁶ För förhållandena under 1900-talet se J. E. Almquist *Lagsagor och domsagor i Sverige I* (1954) s. 318 f.

⁷ Tingsboden ligger omkr. 1/2 km sydväst om Millingstorp mellan landsvägen och en avtagsväg. Se förutom den här publicerade kartan ovan n. 5 anf. kartor samt för närmare lokalisering karta i min avhandling *Svenska häradsnamn* s. 291.

⁸ S. Lindqvist har i en uppsats om Rökstenen (i *Arkiv för nordisk filologi* 82, 1967, s. 197 ff.) framfört tanken, att det kan ha funnits en tingsplats i Rök och att Rökstenen varit rest vid denna (särsk. s. 206 f., 219 f., 229 ff.). Några egentliga skäl för ett sådant antagande finns emellertid inte.

⁹ Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA) D 10:71—72; reproducerad i Namn och bygd 51, 1963, s. 100.

¹⁰ ÖLK Heda 33.

¹¹ Avrättningsplatsen låg vid avtagsvägen till Äng, se förutom den här publicerade kartan ovan n. 5 anf. kartor.

¹² LSA D/151 70¹.

¹³ ÖLK Östergötland 29.

¹⁴ ÖLK Ödeshög 30.

¹⁵ C. F. Nordenskjöld Östergötlands Minnesmärken 10, 1881, handskrift i Antikvarisk-topografiska arkivet i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, s. 64.

¹⁶ Vadstena landsarkiv Heda C I 2 (födelse- och doplängd 1700—99) s. 161.

¹⁷ Se förutom den här publicerade kartan ovan n. 5 anf. kartor samt för närmare lokalisering karta i min avhandling Svenska häradsnamn s. 291.

¹⁸ ÖLK Stora Åby 96.

¹⁹ Svenskt diplomatarium 4 nr 2602 (s. 5) orig.

²⁰ H. Schück ovan n. 2 anf. arb. s. 166 ff., särsk. s. 171.

²¹ I Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening 1913—14 s. 35 f.

²² O. Frödin i Fornvännen 13, 1918, s. 193 f., dens. i Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening 1918 s. 108 f.

²³ LSA D/143 9¹; se vidare O. Frödin anf. ställen.

²⁴ Sv. dipl. 3 nr 2181 (s. 391) avskr.

²⁵ G. Lindqvist i Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum 1960—61 s. 179 ff., särsk. s. 192.

²⁶ Sv. dipl. 5 nr 4069 (s. 562) orig.

²⁷ Riksarkivet A 6 (Hans Brasks kopiebok) f. 87 r. — 101 v. Länsregistret dateras av Kj.-G. Lundholm i Scandia 24, 1958, s. 167 ff., särsk. s. 192 f., till 1510—12. Upplysningen om Svämbovade i A 6 var mig inte bekant, när jag skrev min uppsats om den medeltida socknen Sväms omfattning. Nyttillkomna är också nedan n. 30 anf. notiser.

²⁸ Se härtill Kj.-G. Lundholm anf. upps.

²⁹ Kammararkivet (KA) landskapshandling för Östergötland 1543:6, ofolierad, f. 18 v.

³⁰ Samma uppgift återfinns i ett samtidigt summarium över Linköpings stift (KA Strödda räkenskaper och handlingar före 1630, Summarium över Linköpings stift 1543 f. 279 v.). Namnet skrivs här (1) *Suenebowada*, med något förvanskad förled. — En uppgift i årliga räntan för Lysings härad 1543 (KA landskapshandling för

Östergötland 1543:6, årlig ränta, litt. C, f. 124 v.), "Her lyctas suem boo vada", tjänar uppenbarligen till att i förteckningen över kronogods i Ödeshögs socken utskilja de ovannämnda 32 kronobönderna.

³¹ KA landskapshandling för Östergötland 1539:1, ofolierad, f. 26 r.

³² Om Nykyrka och Nykil se H. Schück ovan n. 2 anf. arb. s. 203, om Kil—Nykil dessutom min avhandling Svenska häradsnamn s. 326 f. n. 74.

³³ Dessa frågor analyseras av H. Schück anf. arb. s. 200 ff. Se också S. Helmfrid Östergötland "Västanstång" (1962) s. 58.

